

Makale Gönderim Tarihi: 31.10.2021 Makale Kabul Tarihi: 13.12.2021

Araştırma Makalesi

İnanç Gelişimi Kuramı: Bilişsel Gelişime İçerik Boyutu Eklemek Mümkün mü?

Üzeyir OK*

Öz

İnanç gelişimi kuramı dindarlık biçimlerini anlamak için kapsamlı bir kuram geliştirmiştir. Bu kurama bağlı olarak ta özellikle Hristiyan geleneğinde bir takım inanç tarzları ölçüm çalışmaları olmuştur. Bununla birlikte inanç gelişimi kuramı dindarlık konusunda bilişsel şemalara yaptığı vurgu kadar dini içeriğe yani dini bağlılığın gelişimine vurgu yapmamıştır. Buna bağlı olarak kuramda içerik bakımından bazı inanç tarzları işlenememiştir. Bu çalışmada inanç gelişimi kuramına bilişsel boyutun yanında bir de bağlılık boyutu eklenerek kuram genişletilmiştir. Akabinde bu kuramsal yapının geçerliliğini test etmek için yeni bir inanç tarzları ölçeği geliştirilmiş ve modelin ilk testi gerçekleştirilmiştir. Semantik ayrıştırıcı (semantic differential) ölçekleme kullanılarak ve 165 kişi ile yapılan nicel çalışmanın sonuçları öne sürülen modelin temel alanlar bakımından geçerli olduğu gözlemlenmiştir. Buna göre 4 temel bilişsel gelişim alanına (muhafazakarlar, karşı çıkıcılar birleştiriciler ve arayışçılar) paralel olarak farklı versiyonlarıyla birlikte 8 dini tarzın söz konusu olabileceği öne sürülmüştür. Bunlar partikülarist, uyumcu, savunmacı, coşkun, diyalektik, başkaldırcı ve karşı çıkıcı olarak isimlendirilmiştir .

Anahtar Kelimeler: inanç gelişimi, içerik, yapı, İslam, ölçüm

The Theory of Faith Development: Is it possible to add a content dimension to the structure?

Abstract

Atıf: Ok, Üzeyir. "İnanç Gelişimi Kuramı: Bilişsel Gelişime İçerik Boyutu Eklemek Mümkün mü?". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26:2 (2021): 27-45.

* Prof. Dr., İstanbul İbn Haldun Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Psikoloji Bölümü, uzeyirok2002@yahoo.co.uk <https://orcid.org/0000-0002-8202-350X>

The theory of faith development introduced a comprehensive framework to understand the varieties in the way people become religious. The theory, which was developed as a result of qualitative work, was also measured with quantitative instruments in the past. However, the theory did not show its emphasis on the content area i.e. commitment people show to religion, as it did on the developments at cognitive level. Accordingly, several attitudes or positions towards religion stayed outside the theoretical as well as empirical framework. In this study a new theoretical dimension was offered to integrate to the cognitive style component. This is the level of commitment to a certain religion or faith. In order to test the validity of such a model a new instrument was developed using semantic differential scaling. In the end it was shown that the offered model works at empirical level at least at main dimensions. In the end, the new model with four main dimensions each with two religious styles were offered to the literature: conservers (conforming and particularistic); Unifiers (adorators, and apologetic); Seekers (enlightened, and dialectical); Objectors (opposers and dissenters)

Keywords: faith development, structure, content, Islam, measurement

Giriş

İnanç gelişimi kuramı uzun nitel çalışmalar sonucunda inançtaki/maneviyattaki gelişimi ve çeşitliliği ortaya çıkaran önemli bir çalışma olarak ortaya çıktı.¹ Kuram dindarlıktan daha ziyade, bilişsel gelişimdeki değişimlerle² eş zamanlı olarak kişinin bir dine veya dünya görüşüne inanma biçimlerinde ortaya çıkan çeşitlilikleri açıkladığını ileri sürdü. Ancak bilişsel yapı farklılıklarına yapılan vurgu inancın içeriğinde yankı bulmadı. Bu yüzden kuram inancın içeriğine yeterince önem vermemekle de eleştirildi.³ İçeriğe olan bağlılık inancın tanımında vurgulanmasına rağmen ("kişinin bir ya da daha fazla değer merkezine güveni ve bağlılığı")⁴ özellikle inanç gelişimi ölçümlerinde bu boyuta yer verilmemiştir.

İnancın Yapısı: İnanç gelişimi kuramı nitel çalışma sonucuna bağlı olarak insanların yaşamlarında 0-2 yaş aralığındaki *ayırt edilemeyen* inanç hariç 6 inanç aşaması/biçimi olabileceğini ileri sürdü: *sezgisel-yansıtımlı, Mitsel-literal,*

¹ James Fowler. *Stages of faith: The psychology of human development and the Quest for meaning* (Harper & Row, 1981), 122.

² Jean Piaget. "Intellectual Evolution From Adolescence to Adulthood", *Hum. Dev.*, 15/1 (1972), 12.

³ Craig Dykstra-Sharon Parks, *Faith Development and Fowler* (In. Birmingham: Religious Education Press, 1986), 45, Leslie J. Francis- Michael T. Stubbs, "Measuring attitudes towards Christianity: From childhood to adulthood", *Personality and Individual Differences*, 8, (1987), 741-743.

⁴ Fowler, *Stages of faith: The psychology of human development and the Quest for meaning*, 92

*sentetik-konvansiyonel, bireysel-düşünsel ve birleştirici ve evrensel inanç*⁵ Ancak bunlardan sadece birinci ve sonuncu dışındakiler ampirik olarak ölçülebilir durumdadır: Bu inanç tarzları sadece bazı bireylerde art arda gelişim gösterebildiği gibi toplumdaki insanların çoğunun bu gelişme sürecini sonuna kadar tamamlamadığı belirtilir. Diğer taraftan bu tarzların aynı bireyde aynı dönemde birbiriyle belirli düzeylerde örtüştüğü zamanlar olabilir.⁶ Bir kişinin inanç tarzı, araştırmacılar tarafından, onların *düşünme biçimi (mantık), yaşama bakış açısı biçimi, ahlaki yargılama biçimi, ait olunan grubun sınırlarının çizilme biçimi, yaşama ait zihinsel unsurları bilişte uyumlu bir bütün hale (dünya görüşüne) dönüştürme biçimi, sembolleri yorumlama biçimi ve seçilen otorite biçimi* olmak üzere 7 konudaki bilişsel performanslarının gözlemlenmesi sonucu belirlenmektedir.⁷

İnancın İçeriği: Bu 7 konu inanç gelişimi kuramının çok fazla doğrudan ilgilendiği bir konu olmamıştır. Bunlar sadece bir kişinin inanma biçimini anlamak için birer araç ya da inancın sergilendiği alan (domain) olarak mülahaza edilmiştir. Genel anlamda bu 7 alan her hangi bir inancın içeriğinin gözlemlendiği (her inanca uygulanabilir olan) içeriğin temsil boyutları olarak ta değerlendirilebilir. Daha somut bir örnek olarak İslam'da ise bu 7 bilişsel *tarz* şu şekilde somutlaştırılabilir: inanma ve akıl yürütmeye biçilen değer (mantık); insanlara ve evrene anlam yükleme kapasitesi (bakış açısı); kul hakkı (ahlak); gayri-Müslimlerle ilişkiler (grubunun sınırı); Kur'an metnini anlama biçimi (sembol yorumu); bilgi kaynakları ışığında birbiriyle uyumlu bir İslami dünya görüşü oluşturabilme (dünya görüşü oluşturma biçimi); vahyin, aklın, Kuranın veya Hz peygamberin yetkinliği (otorite biçimi) şeklindedir. Bu içerik bir din söz konusu olduğunda söz gelimi kişinin dini inancının unsurları (namaz, zekat, *salih* insan olma gibi) pek çok konuyu kapsamaktadır.

Bu içeriğin tamamını ampirik ölçümlere dahil etmek mümkün olmayabilir. O yüzden bir dinin içeriğini oluşturan bu tür unsurlardan en azından bazılarını ("halk arasında kabul gören içerik unsurlarına") *bağlılık düzeyi* içeriği temsil eden önemli bir faktör olacaktır ve de bu bağlılık düzeylerini belirlemek o dine inanma biçimleri kadar önemli olsa gerektir. Aslında bağlılık konusu inancın

⁵ James Fowler vd., *Manual for Faith Development Research*, (Bielefeld; Atlanta: Research Center for Biographical Studies in Contemporary Religion, Bielefeld; Center for Research in Faith and Moral Development, Emory University, 2004), 30-35 [available at: <http://www.homes.uni-bielefeld.de/religionsforschung/>].

⁶ Heinz Streib, "Faith development theory revisited: The religious styles perspective". *The International Journal for the Psychology of Religion*, 11, (2001). 143-158.

⁷ James Fowler vd., *Manual for Faith Development Research*, 23

tanımında üç faktörden (bilme, değer verme ve *bağlanma* biçimi) biri olarak bulunmaktadır. *Bilme*, bilişsel gelişimi temsil ederken *değer verme* ve *bağlanma* ikisi birden kişinin *bağlılık* düzeyini temsil etmektedir. Kuramda bu boyutun da öne çıkarılması inanç gelişimi kuramının daha fazla netleşmesi ve daha fazla kapsayıcı olması anlamına gelecektir.

Gerçekten de inanç gelişimi kuramı içeriğe bağlılık düzeyine yeterince önem vermediği için kuram anlaşılması güç tek boyutlu soyut bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum ayrıca söz gelimi din karşıtı söyleme sahip olan veya dinden dönüşüm yaşayan insanları bilişsel gelişim çizgisine dahil etmemiş olmaktadır.

Bu sınırlılıkların inanç biçimlerini ölçmek amacıyla geliştirilen nicel ölçek çalışmalarına da yansıdığını ileri sürmek mümkündür. Örneğin Streib⁸ geliştirdiği üç boyutlu *dini stiller ölçeği*nde dindarlığın mitik-literal boyutuyla ilgili yönünü (sembolün yorumu) 'katı bir dindarlık' şeması ile; bireysel-rasyonel düşünme biçimini 'rasyonellik, adil olma ve toleranslılık' (sense of logic, morality, boundary of social awareness) şeması ile; birleştirici inancı ise 'yabancı sevgisi' (xenosophia) (boundary of social awareness) şeması ile ölçmektedir. Görüldüğü gibi burada sadece 3 inanç tarzı yer almakta ve böylece inancın içeriği son derece sınırlı tutulmaktadır. Böylece bu ölçek çalışmasında bir dini topluluktaki inananların çoğunun yer aldığı konvansiyonel inanç tarzını temsil eden bir şema yer almadığı gibi, içerik geçerliliği açısından da ciddi bir sınırlılığa sahiptir. Diğer taraftan ölçeğin adı *dini stiller ölçeği* olarak adlandırılmasına rağmen bireysel-rasyonel düşünme biçimini ölçen boyutta içerik olarak '*din*' kelimesi geçmemektedir. Birleştirici inanç şeması ise ölçek maddelerinin incelenmesinde de anlaşılabilirliği gibi oldukça modernizme ait seküler bir söylemi temsil eden *diğer dinlere açıklık* (açık fikirlilik) şemasını içermektedir. Oysa birleştirici inanç, renk tonu geleneksel dindarlıktaki düşünsel başkalaşmayı (olgunlaşmayı) gösteren bir içeriği temsil eden bir şema ile de ölçülebilirdi.

Sonuç itibarıyla bu çalışmanın amacı inanç gelişimi kuramında yer alan bilişsel gelişim boyutuna, inancın içerik boyutlarına bağlılık boyutunu ekleyerek önceki çalışmalarda açıklanmamış yeni inanç tarzlarının kurama entegre edilmesine olanak sağlamak ve oluşturulan bu inanç tarzlarının ilk ölçümünün sonuçlarını sunmaktır.

Yeni Boyut Önerisi: Dine bağlılık düzeyi

⁸ Heinz Streib vd., "The religious schema scale: construction and initial validation of a quantitative measure for religious styles". *International Journal for the Psychology of Religion*, 20, (2010), 151-172.

önceki yapılan ampirik araştırmalar⁹ ışığında ve de yazılı tarihi otobiyografiler ve kişisel gözlemler sonucunda kısaca aşağıdaki gibi özetlenmiştir:

Partikularist inanç tarzı: Bu kişilerin inanç tarzında mitik/efsanevi anlatılara inanma, dini metni literal/motamot ve 'mutlak doğru' olarak anlama (yoruma tabi tutmadan olduğu gibi alma), kendi grubundan olmayanları otantik görmeme, bozulmuş görme veya onlara karşı elimine etme arzusu taşıma, otoritelerin söylemlerine sorgusuz itaat etme gibi özellikler belirgin bir şekilde yer alır. Bu inanç tarzına sahip insanların temel güdüleri inançlarını sıkı koruma yönündedir ama bu sıkı bağlılık başka inançları ve inançtakileri dışarıda tutma arzusuyla birlikte gerçekleşmektedir. Bu bilişsel tarza sahip olan insanlardan bazısında mitik inanç belirgin bir şekilde görülür. Diğerlerinde ise bu mitik anlayışla birlikte aynı zamanda katı bir sınır çizme arzusu da yer alır.

Uyumcu (conforming) inanç tarzı: Bu inanç tarzına sahip olan insanların inancı taklide dayalıdır ve inançları anne-babadan gördükleri inancın sorgulanmamış bir tarzda sürdürülmesini içerir. Bu tarz inananlar, inançlarının 'gereklilikleri'ni yerine getirirler ama bir dini ibadeti ya da dini davranışı hangi nedenden dolayı yaptıklarının genellikle farkında değildirler. Yani inançlarının kaynakları konusunda rasyonel bir görüş bulunmamaktadır. İnanç rasyonel olarak bir temele oturtulmamıştır. İnanç konularında rasyonellikten ziyade duygusallık hakimdir. Bu insanlardan bir kısmı bilinçli tarzda iyi bir tebliğci gibidir. Diğerleri daha ziyade sunulan normları 'tüketici' konumundadır.

Savunmacı (apologetic) inanç tarzı: Bu inanç tarzına sahip insanlar, inançlarının dini/metinsel temellerinin farkındadırlar. Aklın ilkelerini kullanarak inançlarını savunabilirler ancak inancın *amentüsü* temel alındığı için akıl ikincil bir konumda araç olarak kullanılır. Diğer insanların da kendileri gibi inançları olduğunu bilerek kendi inanç kimliğini önce çıkarmakla birlikte diğer inançlar konusunda karşılıklı saygı gösterilmesi gerektiğine inanırlar. İnanç geçmiştiki âlimler tarafından rasyonel temelde formalize edilmiş açıklamalarına sahip

⁹ Üzeyir Ok, "Faith Development and Perception of Diversity Among Muslims in Turkey: Construction and Initial Test of a Measure for Religious Diversity in Islam", *Din Bilimleri*, 6/3, (2006), 199-225; Üzeyir Ok, *İnanç Psikolojisi: Hayatı Anlamlandırma Biçiminin Yaşam Boyu Gelişimi*. (Ankara: İlahiyat, 2007), 1-344; Üzeyir Ok, "Dini Şemalar Ölçeğinden İnanç veya Dünya Görüşü Şemaları Ölçeğine" *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 33/2, (2009), 149-155; Üzeyir Ok, "Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması [Religious Attitude Scale: Scale Development and Validation]". *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 8/2, (2011), 528-549; Üzeyir Ok, "Biyografik Anlatıya Dayalı İnanç Gelişim Biçimleri ve Nicel Ölçümler", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/2, (2012), 121-155.

çkarlar. Bu insanlardan bazıları dinin iyi bir savuncusu iken diğeri dinde öngördükleri değişimin nasıl olabileceğine kafa yorurlar.

Coşkun İnanç Tarzı: Bu inanç tarzına *Yüceltici & Merhametli inanç tarzı (adoration/veneration/compassionate)* da denebilir: Bu inanç tarzına sahip olan insanlar yüksek düzeyde manevi coşkunluğa sahiptirler. İnanırları tanrıyı tazimle ve coşkuyla yüceleştirme güdüsü hakimdir. Sahip oldukları dini inançlarını bütün insanları kucaklayacak tarzda geniş ve kapsayıcı tutarlar. Bütün varlıklara ve insanlara merhamet gözüyle bakarlar. İncanın rasyonel formülasyonlarını değerli ama bu yüksek duygu için yetersiz bulurlar. Coşkunluk ve mest olma (ecstasy/vecd) hali ile hallenmeye düşkünlüdürler. Allah'ın merhametinin bütün insanlara karşı açık olduğunu belirtirler. Metnin sembolik yorumunu yaparlar ve bu anlamları üzerinde dururlar. Karşılıksız Allah sevgisi ve yüksek düzeyde manevi tutkuya (reverence) sahiptirler. Günah işlemeyi bir dışlanma nedeni saymak yerine, günahları daha geniş olan merhamet potasında eriterek kendilerini daha az günah işlemeye eğilimli bireylerin yetişmesine adanlar. Merhametli dindarlık, Sufizmin özelliklerinden panteizm, birlik/bütünlük hali (vahdet-i vücud), nihai aşk, haşyet (awe) gibi boyutları kapsamaktadır. Bu kişiler, benlik, günahkar insanlar ve diğeri dinlere mensup insanlar da dahil Allah'ın yarattığı bütün yaratıklara karşı merhamet duyarlar.

Bu inanç tarzındaki bir grup kendilerini İslam geleneğinin dışında görmeden yüksek düzeyde gelişmiş (cultivated) düşünme becerileriyle dinin bazı temel ilkelerinden uzaklaşmış görünebilirler. Her ne kadar geleneksel metinlerde yer alan düşüncelerden bazı temel konularda uzaklaşmış olsalar da bu konularda kendi yorumlarını ve bakış açılarını geliştirmişlerdir. Bu inanç tarzı kuramda yer alan birleştirici incanın içerik bakımından şimdiye kadar ihmal edilen bir dine bağlı olma ile ilgilidir.

Karşı Çıkıcı İnanç Tarzı: Dinin çoğunlukla mitik yönünden olumsuz etkilenen, bu inanç tarzına sahip insanlar dini sembollere yönelik ciddi sözel ve fiziksel saldırganlık gösterme eğilimi taşırlar. Dini olumsuz göstermeyi, kendi çekirdek değerlerine yönelik mitik düşünce yapıları ile sembollerin literal algılanma yönlerini (örneğin *dua ediyorum neden karşılık verilmiyor* gibi) öne sürerek yaparlar. Dini sembollerin kökünden kaldırılmasını isterler. Sol kanat otoriteryanizmin bir temsilcisi konumdadırlar. Bu insanların katı tepkili din karşıtı olanları, dini düşünceye karşı olmakla kalmayıp dine ve dini sembollere yönelik saldırganlık sergileyebilirler. Bu tarza sahip insanlar dinin toplumdan sökülüp atılması için güç kullanılması düşüncesini savunurlar.

Başkaldırıcı inanç tarzı: Bu inanç tarzına sahip insanlar dini sembollere karşı soğuk dururlar ama bunun rasyonel temeli olmadan ve sadece içinde buldukları sosyal çevreden öyle öğrendikleri için taklidi olarak yaparlar. Temel çıkış noktaları kulaktan dolma bilgilerden fazlası olmayan dini konularda rasyonel temeli olmayan eleştiriler yapmaktır.

Diyalektik inanç tarzı: Bu inanç tarzına sahip bireyler dini dışarıdan (as an outsider) rasyonel temelde eleştiriye tabi tutarlar. Örneğin Marksist veya varoluşsal bir söylem kullanarak dinin bir 'halk afyonu' olduğuna, duygusal bir yönelim olduğuna ve taklitten ibaret olduğunu rasyonel olarak işlerler. Bununla birlikte dindar insanlara yönelik özel bir saldırganlık taşımazlar. Karşılıklı inançların birbirine saygı göstermesi gerektiğine vurgu yapılır. Bu tarzdaki bazı insanlar ise geleneksel inançtan dönüşüm yaşayarak bu aşamaya gelmiş kişilerden oluşur. Bu kişilerin maneviyata bakışı sorgulayıcı, bağımsız ve bireysel olur. Bazıları geleneksel olana karşı aşırı nefret geliştirerek dinin ne kadar mantık dışı olduğunu göstermek için özel çaba harcar.

Aydınlanmış inanç tarzı: Rasyonel geleneği öne çıkaran aydınlanma felsefesi'nden ilham alınarak isimlendirilen aydınlanmış inanç tarzı, seküler arka plandan gelen insanların gelişmiş (sophisticated) bakış açısını temsil etmektedir. Bu tarza sahip insanlar dindar olmamakla birlikte dine çok perspektifli bir bakış açısından yaklaşarak onu indirgemeci olmadan açıklamaya çalışırlar. İdeolojik olmayan humanist-seküler bir bakış açısı gereği dinlerdeki çeşitliliği bir zenginlik veya toplumların doğal bir kaderi olarak görebilirler. Dini gelenekten gelip sorgulama sonucu dine bağlılıktan uzaklaşan ama manevi konularda etkin olarak farklı alanlarda "arayış"ını ¹⁰ sürdüren insanların da yer aldığı bir alandır. Burada kişi dini konular da dâhil çeşitliliği içerisinde yaşama hayranlık (adoration/veneration) sergileyebilmektedir.

Modelde geçen dindarlık tarzlarının yanında bireylerin din karşısındaki 3 alt boyuttan daha söz etmek mümkündür. Bunlar inanç biçimlerini açıklayıcı ek inanç şemaları olarak görülebilir: (1) *Çelişkili inanç durumu:* geleneksel inançta dönüşümün oluşturduğu çelişkili ve şüpheli olma hali. (2) *İlgisiz İnanç:* dine tamamen ilgisiz veya bu konularda farkındalık sahibi olmayan kişilerin oluşturduğu bilişsel inanç tarzı. Bu durum kimlik gelişimi kuramında yer alan ilgisiz kimlik (diffusion) statüsüne karşılık gelmektedir. Son olarak (3) *Bölünmüş inanç tarzı:* bu tarzda ise kişi bir taraftan dinin temel ilkelerine sıkı anlamda bağlı iken diğer taraftan bilinçli olarak yaşam tarzında dinin temel ilkelerine muhalif

¹⁰ C. Daniel Batson-Patricia A. Schoenrade, "Measuring Religion as Quest: 1) Validity Concerns" *Journal for the Scientific Study of Religion*, 30, (1991), 416-429.

bazı davranışlar sergileyebilmektedir. Örneğin "cumanın yeri ayrı, içkinin yeri ayrı" ifadesi böyle bir tarzın sembolik işaretçisi olabilir.

Dine yönelik tutum ölçekleri bu modelde genel olarak bir kişinin genel olarak bir dine bağlılık düzeyini, yani dine hiç bağlı değil, seküler, ateist boyutuna karşılık çok bağlı, tavizsiz bağlı veya sadece bağlı boyutunu ölçmektedir. Mevcut haliyle dini tutum ölçekleri dini tarzlar konusunda fazla aydınlatıcı bilgi sağlayamamaktadır.

Yukarıda anlatılanlar çerçevesinde bu araştırmanın sorusu şu şekilde formüle edilmiştir: İnanç gelişimi kuramına yeni eklenen "bağlılık" boyutu ile birlikte ortaya çıkan yeni modeli ve bu model çerçevesinde kuramsal olarak geliştirilen manevi/dini inanç biçimlerini ampirik olarak destekleyici bulgular sunmak mümkün müdür?

Yöntem

Bu korelasyonel nicel çalışmada inanç gelişiminin önceki ölçümlerinde¹¹ kullanılan veri toplama araçlarında kullanılan klasik 5'li Likert tarzından (hiç, az, yarı yarıya, çoğuna, tamamına katılıyorum) farklı bir ölçekleme kullanılmıştır. Bu yöntem, bir bakıma Likert tarzının semantik ayrıştırma (semantic-differential) ile birlikte kullanılmasını içermektedir. Çalışma 'dini stiller' adını taşıdığı için ifadelerde geçmişte bazı ölçümlerde kullanılan 'inanç/dünya görüşü' ifadesi yerine doğrudan 'dindarlık' ifadesi kullanılmıştır. Zira bu tercih dindarlık bakımından aşağı yukarı homojen bir yapıya sahip olan Müslüman bir toplum için ve sonuçları yukarıda geliştirilen modelleme üzerine uygulamak için daha uygun olacaktır.

1. Katılımcılar ve Uygulama

Örnekleme, 54'ü erkek ve 111'i kadın olmak üzere rastsal olmayan örneklem seçimi ile seçilen 165 kişiden oluşmaktadır. Katılımcıların yaşları 17-64 arasında değişmektedir ve yaş ortalaması 28.27'dir ($ss=10.12$). Katılımcıların çoğu lise mezunu ($n=63$) ya da üniversite mezunudur ($n=70$). Word belgesinde elektronik olarak hazırlanan anket rastgele (*convenient*) gönüllü katılımcılara e-posta yoluyla ulaştırılmıştır. Katılımcılar anketi, kendilerine ulaşan ankette soruların seçeneklerine birer çarpı işareti (X) koyarak ya da ilgili seçeneği renklendirerek doldurmuşlardır. Diğer bazı yüz yüze görüşülen katılımcılar için anket kağıt baskı olarak çoğaltılarak kendilerine takdim edilmiştir. Anketler bazen diğer meslektaşların ve öğrencilerin katkılarıyla belirli gruplara ulaştırılarak mevcut örneklem yekûnu elde edilmiştir.

2. Veri Toplama Enstrmanı

¹¹ Ok, "Biyografik Anlatıya Dayalı İnanç Gelişim Biçimleri ve Nicel Ölçümler", 121-155.

Ok-Dindarlık Tarzları-İslam Ölçeği: Ok-Dindarlık Tarzları-İslam Ölçeği Ölçek maddeleri büyük oranda daha önceden geliştirilen ve yayımlanan *Ok-Dini Tutum Ölçeği*¹² ile *Ok-İnanç Gelişim Ölçeği*¹³ maddelerinden uyarlanmıştır. Literatür bölümünde tartışıldığı gibi inanç gelişimi kuramı ve ölçümlerinin dine bağlılığı olmayanları, Sufi dindarları, (özellikle literal/mutlak) din karşıtlarını ve sembolik inanç tarzının 'dini olanlarını' de kapsamı gerektiği düşüncesinden hareketle uyarlanan maddelere söz konusu boyutları ölçmek amacıyla yeni maddeler ilave edilmiştir. Böylece ölçekte 59 madde yer almıştır. Bu sorulara ilaveten katılımcıların yaş, cinsiyet ve eğitim durumlarını ölçmek için ölçeği 3 adet soru ilave edilmiştir.

Sonuçta *Ok-Dindarlık Tarzları Ölçeği*, hem dindarlığın ve dine bağlılığın farklı türlerini (içerik) hem de dindarlık tarzlarının bilişsel yapılarını (şemalar) ele almak suretiyle görece daha kapsamlı hale getirilmiştir. Uyarlama süreci, (a) soru maddelerinin cevap seçeneklerini 5'ten 7'ye çıkarmayı (ki orta seçenek kullanılmayarak ölçek 6 seçenek üzerinden değerlendirilmiştir); (b) Likert tarzı ölçeklemeyi, her bir sorunun semantik karşıtı olabilecek ifadeleri eklemek suretiyle *semantik ayrıştırma* (semantic-differential) şeklinde dönüştürmeyi kapsamaktadır. İlaveten soru seçenekleri katılımcılar için kolaylık olsun diye rakamsal değil yazılı olarak somutlaştırılmıştır. Son olarak, maddeler birinci tekil şahıs yerine üçüncü tekil kişinin ifadesi olarak düzenlenmiştir. Soru formatının bir örneği Şekil 2'de görülebilir.

---

¹² Ok, "Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması [Religious Attitude Scale: Scale Development and Validation]", 528-549,

¹³ Ok, "Biyografik Anlatıya Dayalı İnanç Gelişim Biçimleri ve Nicel Ölçümler", 121-155.

	Ta ma me n zar arlı ve ger eksi z	Çoğu nlukla zararlı ve gereksiz	Nadir en zararlı ve gerek siz	Cevap Yok, Nötr, Bilmiyo rum, bana uygun soru değil	Nadir en faydalı ve gerekli	Çoğu nlukla faydalı ve gerekli	Tama men fayda lı ve gere kli	
Dini inançları insanlık için zararlı ve gereksiz görür	O	O	O	O	O	O	O	Dini inançları insanlık için faydalı ve gerekli görür

Şekil 2: Ok-Dindarlık Tarzları-İslam ölçeğinde yer alan maddelerin formatlanma şekli

Veriler toplandıktan sonra ölçek maddeleri açımlayıcı faktör analizine, ardından madde-toplam korelasyon analizine tabi tutulmuştur. Son aşamada ise değişkenlerin betimsel sonuçlarına ve aralarındaki korelasyon katsayılarına bakılmıştır.

Bulgular

59 maddenin faktör analizi faktörlerin anlamlı biçimde her biri 2 boyutlu olan 6 faktörde kümelenmelerini sağlamıştır. Bununla birlikte bu faktörlerden biri çok düşük madde iç tutarlılığına sahip olduğu için kullanılmamıştır. Ortaya çıkan boyutlar (faktörler) karşıtlarıyla birlikte aşağıdaki gibi isimlendirilmiştir:

Yüksek Bağlılık – Seküler-ateist dindarlık/inançlılık: Bu boyutun literatürde yer alan kuramsal modelde diyalektik dindarlık tarzı ile (*din karşıtı inanç*) ile uyumcu inanç tarzı (*şuurlu veya taklidi dindarlık*) düzlemini oluşturduğu düşünülmektedir (bkz. Şekil 3). Bu faktör aslında bu modelde yeni eklenen ana yatay boyutun (Yüksek Bağlı olmama – Yüksek Bağlılık) temel temsilcisi konumundadır. Faktörü oluşturan örnek maddeler şunlardır.

“Yaşantısının dini değerlere uygun olup olmadığı onu ilgilendirmez – Yaşantısının dini değerlere uygun olup olmadığına dikkat eder” ve “Kendini herhangi bir dinle bağlantısız görür – Kendini belirli bir dinle bağlantılı görür”.

Sorgulayıcı – Saf, dokunulmamış (sorgulanmamış)/otantik-orijinal dindarlık/inanç: Bu boyutun kuramsal modelde *diyalektik/aydınlanmış-uyumcu/partikülerstic* tarzlar düzlemini oluşturduğu düşünülmektedir. Örnek maddeler şunlardır: “Dinini geçmişte ciddi olarak sorguladığı bir dönem yaşamıştır – Şimdiye kadar inancına saf ve temiz bir inançla bağlı kalmıştır” ve “Geçmişte dini inancıyla ilgili ciddi şüphelerin olduğu bir dönem yaşamıştır – Şimdiye kadar inancına saf ve temiz bir inançla bağlı kalmıştır”.

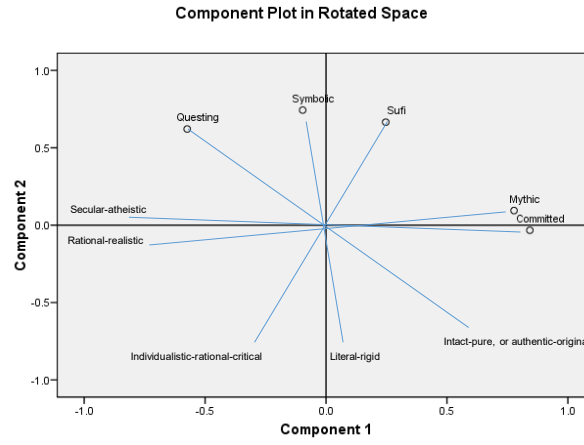
Sembolik – Literal Dindarlık: Bu boyutun modelde *Aydınlanmış – Katı-mitik-literal dindarlığı/inanç* düzlemini ölçtüğü düşünülmektedir. Örnek maddeler şu şekildedir: “Var mı dünyada günah işlemeyen söyle; Yaşanır mı hiç günah işlemeyen söyle” sözünü dinin ruhuna uygunsuz bulur – dinin ruhuna uygun bulur” ve “Hırsızlık eden erkek ve hırsızlık eden kadının yaptıklarına karşılık bir ceza, Allah’tan bir ibret olarak ellerini kesin. Allah güçlüdür, hikmet sahibidir.”¹⁴ (Maide 5/38.) ayetinin aynen uygulanması ve hırsızlık yapanın elinin kesilmesi gerektiğini düşünür – ayetinde “önemli olan hırsızın elini kesmek değil, hırsızlığı önlemek” şeklinde yorumlanması gerektiğini düşünür.”

Mitik – Rasyonel-gerçekçi dindarlık/inanç: Bu boyutun kuramsal modelde *particularistik* (katı mitik-literal ve/ya yumuşak mitik-literal) – diyalektik dindarlık/inançlılık düzlemini ölçtüğü düşünülmektedir. Örnek maddeler şunlardır: “Dinî mucizelerin gerçekleştiğine inanır – Dini mucizelerin gerçekleşmediğine inanır” ve “Yağmur duasının yağmur yağmaya yol açabileceğine inanır – Yağmur duasının yağmur yağmasına yol açacağı inancını hurafe görür”.

Sufizm – Bireysel-rasyonel/eleştirel dindarlık/inançlılık: bu boyutun modelde başlıca *Coşkun – Bireysel-düşünsel dindarlık/inanç* düzlemini ölçtüğü düşünülmektedir. Örnek maddeler şunlardır: “Dini konularda aklî olanın da ötesinde derunî ve irfanî düşünür – Dini konularda bireysel ve akılcı (rasyonel) düşünür” ve “Dindarlığın ideal yaşama şeklinin Mevlana, Yunus Emre, Ahmet Yesevi örneklerinde olduğu gibi Sufilik olduğuna inanır” – “Dindarlığın ideal yaşama şeklinin katıksız Kuran ve Sünnet prensiplerine bağlı yaşamak olduğuna inanır”.

¹⁴ Kuran-ı Kerim *Meâli*, çev. Diyanet İşleri Başkanlığı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011), Maide 5/38.

Döndürme (rotation) sonucu elde edilen bu beş faktörün birbirini ortadan kesen (ortogonal) iki uçlu yapı alanı üzerine dağılımı aşağıdaki şekilde görülebilir.

86

Şekil 3: Değişkenlerin döndürülmüş yapı alanı bileşen dağılımı

Şekilde de görüldüğü gibi maddelerin bir araya gelip kümeleşmesinin oluşturduğu yeni kavramlar, kuramsal beklentiye uygun olarak dindarlığın, *sembolik – literal* ve *bağlı ve bağlı olmayan* şeklinde temsil edilen birbirini ortadan kesen (ortogonal) yapının oluşturduğu alana tutarlı bir şekilde dağılmıştır. Bu iki boyuta ilaveten modele *sufizm – bireysel-rasyonel dindarlık* ile *arayış – dokunulmamış-safi (synthetic-conventional) dindarlık* olarak isimlendirilen iki ilave boyut daha eklenmiştir. Oluşturulan değişkenlerin betimsel özellikleri ve kendi aralarındaki korelasyonlar aşağıdaki tabloda görülebilir.

Tablo 1: *Ok-Dindarlık Tarzları-Islam Ölçeği*'nin betimsel özellikleri ve aralarındaki korelasyonlar

	Alfa	Ort.	SS	Bağlı	Sorgulayıcı	Sembolik	Mitik
Bağlı dindarlık – seküler-ateistik inanç (20)	.93	4.94	1.45				
Sorgulayıcı dindarlık– Dokunulmamış- sorgulanmamış inanç (15)	.94	3.02	1.46	-.41***			
Sembolik – Literal dindarlık (6)	.74	2.80	1.62	-.08	.36***		
Mitik dindarlık – rasyonel-gerçekçi inanç (6)	.76	3.86	1.91	.43***	-.27***	.01	
Sufi dindarlık - rasyonel-eleştirel inanç (4)	.49	2.26	1.58	.11	.17*	.13†	.06

***p < .001, *p < .05, †p < .10. Not: parantez içerisindeki rakamlar ilgili ölçeğin madde sayısını göstermektedir. Ort.=ortalama; SS=standart sapma

Tablo'da da görüldüğü gibi madde sayıları dikkate alınırca ölçeği oluşturan maddelerin maddeler arası iç tutarlılıkları Sufi dindarlık ölçeği hariç (.49) ideal düzeydedir. Ortalamalara bakıldığında örneklemin dini bağlılık düzeyi ortalamasının(3.50) üzerindedir. Buna karşılık mitik inanma biçimi ise yaklaşık orta düzeydedir. Sembolik dindarlığın ve Sufizmin ortalaması ise sırayla 2.80 ve 2.26 olmak üzere görece ortalamasının altında kalmak üzere düşük düzeydedir.

Değişkenlerin kendi aralarındaki korelasyonlar kuramsal beklentiyle uygun bir durumdadır. Yani *bağlı dindarlık* ile *mistik dindarlık* olumlu ilişkiye sahip ve bu her iki değişken de *sorgulayıcı inançla* negatif bir ilişkiye sahip iken *sembolik dindarlık* ile her hangi önemli bir ilişki sergilememiştir.

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmada önce Fowler'ın inanç gelişimi modelinin dindarlık tarzlarıyla ilgisi bazı eksiklikleri barındırdığı öne sürüldü. Bunlar arasında inanç gelişimi kuramında dini gelişimin dindarlıktan sekülerliğe doğru ilerleyen bir gelişme olarak sunulduğu, seküler fundamentalizmin kurama dahil edilmediği, geleneksel-seküler düşünme biçimine sahip (secular synthetic-conventional) insanların dine yönelik bakış açısına yer verilmediği ve de gelişmiş inanç tarzı

olan sembolik inancın sadece sekülerlere özgü olabileceği (oysa bunun dine bağlı insanlar için de mümkün olabileceği) yer almaktadır.

Bu eleştiriler ışığında, Fowler'ın inanç gelişimi kuramında yer alan tek boyutlu inancın *biliş tarzları* modeline, *inançta bağlılık* adlı yeni bir boyutun eklenmesinin ve böylece inanç kuramının inceleme alanı dışında kalan inanç tarzlarının kurama dahil edilmesinin imkanı tartışıldı ve bir kuramsal model önerisinde bulunulmuştur. Ardından inanç gelişimini ölçmek için geçmişte kullanılan ölçeklerin uyarlamalarından ve bunlara ilaveten geliştirilen yeni ölçek maddelerinden oluşturulup yeni bir formatta uygulama sonucu elde edilen bir ölçek (Ok-Dindarlık Tarzları-İslam Ölçeği) ile bu modelin ölçümlerde uygulanabilirliğinin gösterilmesi hedeflenmiştir.

Sonuçta geliştirilen kuramsal dindarlık/maneviyat tarzları modelinin rasyonel olarak savunulabilir bir şekilde daha kapsamlı olduğu ve böyle bir modelde sadece dini fundamentalizmin değil seküler fundamentalizmin de yer aldığı, dine bağlı olanların yanında bağlı olmayanların da kurama dahil edildiği, inançta gelişmenin en üst aşamasının dine bağlı insanlar arasında da olabileceği öne sürüldü.

Mevcut haliyle ilgili çalışma Streib, Hood ve Klein¹⁵ tarafından geliştirilen inanç tarzları ölçümünden daha fazla dindarlık boyutunu kapsamaktadır. Benzer bir şekilde çalışma Leak¹⁶ tarafından geliştirilen inanç gelişimi ölçümüyle karşılaştırıldığında inanç gelişimi ölçümünü daha fazla detaylı ve net bir hale getirdiği görülebilir.

Bu çalışmada geliştirilen inanç gelişimi veri toplama aracının klinik ortamlarda inanç gelişimi literatürüne aşına olan uzmanlar tarafından bireysel maneviyat değerlendirmelerinde pratik bir veri toplama aracı ya da tarama testi olarak kullanılabilmesi ileri sürülebilir.

Yapılan bu ölçek çalışmasında oluşturulan kuramsal boyutlar ana alanlar bazında ölçülmüş bulunmaktadır. Bununla birlikte kuramsal model ile sonuçlar karşılaştırıldığında, dini tarzlarla ilgili daha fazla net olunması gerekirse ölçeğe daha fazla şema ölçekleri eklenebilir:

---

¹⁵ Streib vd., "The religious schema scale: construction and initial validation of a quantitative measure for religious styles", 151-172.

¹⁶ Gary K. Leak vd., "Factorial Validity of The Faith Development Scale" *The International Journal for the Psychology of Religion*, 18/2, (2008), 123-13; Gary K. Leak vd., "Development and Initial Validation of a Global Measure of Faith Development", *International Journal for the Psychology of Religion*, 9, (1999), 105-124.

Daha önce belirtildiği gibi şimdiye kadar yapılan çalışmalarda dindarlığın 'olgun' formu olarak kurgulanan değişkenler genellikle düşük dini tutumla (sekülerlik) ilintili bulunmuştur. Oysa bu konuda ileri düzey sufizm yeniden düşünülmelidir. Sufilik en az iki bilişsel tarzda kendini göstermektedir.¹⁷ Halk sufizmi, ki bu çalışmada *uyumcu* inanç tarzına karşılık gelmektedir; diğeri ise gelişmiş sufiliktir ki daha ziyade bilişsel gelişim süreçlerini yaşamış Gazali ve Mevlana gibi şahsiyetlerin orta yaş ve üstü dönemlerinde sergiledikleri dindarlık tarzı ile temsil edilebilir.

Bu çalışmada hem geleneksel anlamda dindarlığı (örneğin düzenli beş vakit namaz kılan, diğer Müslümanlarla aynı ortamı paylaşmaktan haz duyan) hem de aynı zamanda *olgun* ve *gelişmiş* (sophisticated) düşünmeyi (üst düzey tasavvufi yönelim) içinde barındıran bir dindarlık tarzı belirlenememiştir. Bunun nedeni bu kişilerin toplumdaki sayılarının azlığından dolayı örnekleme yer almamış olması olabilir. Daha az bir ihtimal de kullanılan ölçekte böyle bir yapıyı ölçmek için yeterli madde bulunmamış olması olabilir. Dolayısıyla Sufilik şeması sofistike bir sufi örnekleme çalışılırsa ölçümlere daha kolay yansıtılabilir.

Bu korelasyonel desenli çalışma, bu araştırmada yer alan dindarlık şemalarını gelişimsel bir çizgiye yerleştirmeye olanak vermemektedir. Bunun için boylamsal çalışma desenli araştırmalara ihtiyaç vardır. Boylamsal çalışmalar inançta *geçişler* çapraz (diyagonal) olarak geleneksel dindarlıktan bilişsel farklılaşmanın yüksek olduğu *sorgulayıcı inanca* doğru (*inançtan dönüşüm-deconversion*) olabileceği gibi daha düşük başkalaşımın olduğu eleştirel-düşünsel rasyonel din karşıtlığından yüksek düzeyde bağlılığın ve zihinsel başkalaşımın olduğu *çoşkun* inanca doğru da (*dine dönüşüm-conversion*) olabilir. Değişimler bu kuramsal modelde aynı zamanda dikey de olabilir yatay da. Bu değişimlerde ve geçiş evrelerinde bilişsel ilişkiler yaşanabilir de yaşanmayabilir de.

Bu çalışmada kullanılan veri toplama aracı (*Ok-Dindarlık Tarzları-İslam*) inanç gelişimi kuramını bilen uygulayıcılar için (terapist, manevi danışman vb.) danışanların maneviyat tarzlarını bilimsel olarak anlama ve bireysel farklılık değişkenlerini belirleme konusunda klinik ortamlarda kullanmaya çok uygundur.

Bireysel değerlendirme yaparken, örneğin, bir kişi *uyumcu*, *diyalektik* (yani şüphe ölçeği), *çoşkun* ve *aydınlanmış* inanç tarzında düşük puan almışsa, bu kişi büyük olasılıkla *eleştirel/mutlakçı din karşıtı* olarak değerlendirilebilir.¹⁸ Bu

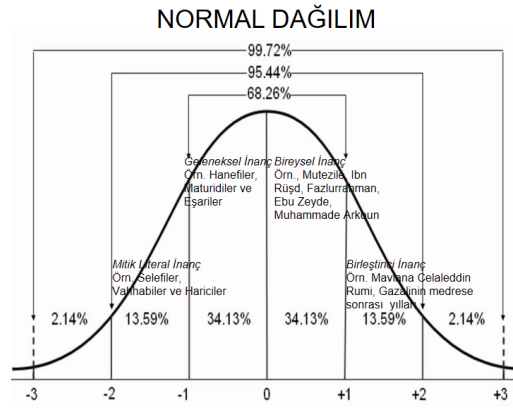
¹⁷ Erol Güngör, *İslam Tasavvufunun Meseleleri* (İstanbul: Ötüken. 1989), 114

¹⁸ Bkz. Ok, "Biyografik Anlatıya Dayalı İnanç Gelişim Biçimleri ve Nicel Ölçümler", 121-155.

tür değerlendirmeler nicel ölçümün ardından inanç gelişimi mülakatlarıyla doğrulanabilir (kriter geçerliliği). Ayrıca bu çalışmada yer alan veri toplama aracı zamanla standardize edilebilir bir nitelik arz etmektedir.

Son olarak, dindarlık tarzları modeli (ve onun ölçüm aracı) özellikle de *bağlılık* boyutu dikkate alınarak istatistikteki normal dağılım (çan eğrisi) kuramı çerçevesinde değerlendirilebilir. Böylece İslam tarihinde ortaya çıkan dini hareketlerin her biri doğal birer sosyal oluşumlar olarak görülüp özellikleri ve büyüklükleri itibarıyla 'normal' oluşumlar olduğu kanaatine varılabilir. Normal doğal oluşumların dağılımlarının normal dağılım çizgisi gibi olduğu varsayımı kabul edilirse birer *dindarlık tarzı* olarak değerlendirilebilecek bu mezheplerin normal dağılımı aşağıdaki gibi resmedilebilir.

Şekil 5: Tarihsel İslami dini düşünce hareketlerinin normal dağılım eğrisi üzerindeki kuramsal dağılımı

Dini şemalar ya da tarzlar gibi sosyal davranışın veya tutumun doğal olarak normal bir dağılım sergileyip sergilemediği geçerliliği tartışılabilir olmakla birlikte, pek çok istatistikî işlem doğa olaylarının (belki buna sosyal ve bireysel davranışlar da eklenebilir) normal dağıldığı varsayımı üzerine kuruludur. Eğer bu varsayım kabul edilirse, o zaman kuramsal olarak dini toplulukların aşağı yukarı %68'i geleneksel ve din-savunmacı (apologetic) dindarlık tarafından temsil ediliyor olmalıdır. Buna karşılık *mitik-literale* inanç ve *birleştirici* inanç uçlarda yer alan ve az rastlanan eğilimler olarak birlikte dağılımın %27'sini oluşturuyor olabilecekleri düşünülebilir.

Şekildeki grup ve birey adları tipik örnekler olabileceği düşüncesiyle İslam düşünce geleneğinden seçilmiştir. Zira tarihteki ana akım İslami gruplar içinde ortaya çıkan farklılaşmalar ve mezheplerin (bilgi düzeyindeki farklılaşmaları ve bağlılık düzeylerinin dışı vurumu olduğu için) yerleşik bir dini gelenek topluluğunda normal dağılım sergilediği varsayılabilir.

Dini ve manevi konulara hatta sistematik-ideolojik dünya görüşlerine gerçek anlamda ilgisiz olan bir bilişsel tarzın olup olmadığı önemli bir konudur. Geçmişte yapılan bir uygulamada ilgisiz gözüken bir yapı (kimlik gelişiminde *identity diffusion*) dini tutumla güçlü bir olumsuz korelasyona sahip olduğu için bu kişilerin din karşıtı olduğu anlaşılmıştır. Bunun nedeni dindar bir topluluk içinde din karşıtlığının ifade edilmesinde yaşanabilecek baskıdan dolayı kişiler inançları konusunda görüş belirtmemiş olabilirler.

Bu çalışmada birbirinden farklı olarak belirlenmiş olan dindarlık tarzları, inanç gelişimi kuram ve araştırmalarının Müslüman versiyonu için iyi bir başlangıç sayılmalıdır. Bir sonraki aşamada burada *ilk çalışma* olarak sunulan Ok-Dindarlık Tarzları-İslam ölçeğinin ana bir uygulamayla geliştirilmesi hedeflenmektedir.

Kaynakça

- Batson, C. Daniel - Schoenrade, Patricia A. "Measuring Religion as Quest: 1) Validity Concerns" *Journal for the Scientific Study of Religion*, 30, (1991), 416-429.
- Dykstra, Craig - Parks, Sharon. *Faith Development and Fowler*. In. Birmingham: Religious Education Press, 1986.
- Fowler, James. *Stages of faith: The psychology of human development and the Quest for meaning*. Harper & Row, 1981.
- Fowler vd., *Manual for Faith Development Research*. Bielefeld; Atlanta: Research Center for Biographical Studies in Contemporary Religion, Bielefeld; Center for Research in Faith and Moral Development, Emory University, 3. Basım, 2004. [available at: <http://wwwhomes.uni-bielefeld.de/religionsforschung/>].
- Francis, Leslie J-Stubbs, Michael T. "Measuring Attitudes Towards Christianity: From Childhood to Adulthood". *Personality and Individual Differences*, 8, (1987), 741-743.
- Güngör, Erol. *İslam Tasavvufunun Meseleleri*. İstanbul: Ötüken, 1989.
- Kuran-ı Kerim Meâli*. Diyanet İşleri Başkanlığı. Ankara: Yenigün Matbaacılık. 12. Basım, 2011.
- Leak, Gary. K. "Factorial Validity of The Faith Development Scale". *The International Journal for the Psychology of Religion*, 18/2, (2008), 123-13.

- Leak, Gary vd., "Development and Initial Validation of a Global Measure of Faith Development", *International Journal for the Psychology of Religion*, 9, (1999). 105-124.
- Ok, Üzeyir. "Faith Development and Perception of Diversity Among Muslims in Turkey: Construction and Initial Test of a Measure for Religious Diversity in Islam", *Din Bilimleri*, 6/3, (2006), 199-225.
- Ok, Üzeyir. *İnanç Psikolojisi: Hayatı Anlamlandırma Biçiminin Yaşam Boyu Gelişimi*. Ankara: İlahiyat, 2007.
- Ok, Üzeyir. "Dini Şemalar Ölçeğinden İnanç veya Dünya Görüşü Şemaları Ölçeğine" *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 33/2, (2009), 149-155.
- Ok, Üzeyir. "Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması [Religious Attitude Scale: Scale Development and Validation]", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 8/2, (2011), 528-549.
- Ok, Üzeyir. Biyografik Anlatıya Dayalı İnanç Gelişim Biçimleri ve Nicel Ölçümler", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/2, (2012). 121-155.
- Piaget, Jean. "Intellectual Evolution From Adolescence to Adulthood" *Hum. Dev*, 15, (1972), 1-12.
- Streib, Heinz. "Faith Development Theory Revisited: The Religious Styles Perspective". *The International Journal for the Psychology of Religion*, 11, (2001). 143-158.
- Streib, Heinz vd. "The Religious Schema Scale: Construction and Initial Validation of a Quantitative Measure for Religious Styles", *International Journal for the Psychology of Religion*, 20, (2010), 151-172.